

Ik zou weleens willen weten waar dat woord staat trouwens Aantekeningen over zinsfinale bijwoorden

Ton van der Wouden

[N]o language is tyrannically consistent.
All grammars leak.
(Sapir 1921: 38)

Abstract

Dutch is an SOV language with V2 in main clauses. This paper investigates some cases of apparent or real violations of this generalization, to wit, adverbial material found in a position after the non-finite verbal material.

1 Inleiding: zinsfinale bijwoorden

De ANS (Haeseryn et al. 1997) is de meest uitgebreide grammatica van het Nederlands.¹ Zoals iedere grammatica van welke levende taal dan ook is ook de ANS verre van compleet (vergelijk bijvoorbeeld Van Santen 1998). In deze bijdrage wil ik aandacht vragen voor een op het oog kleine lacune in de beschrijving van het Nederlands, het optreden van zinsfinale bijwoorden namelijk. Ik denk daarbij aan zinnen als de volgende, die, afgezien van (1f), afkomstig zijn uit het Corpus Gesproken Nederlands (CGN).²

- (1)
- a. Die hadden ze niet gevonden in elk geval.
 - b. En dan ga je juist niet klikken waarschijnlijk.
 - c. Er is geen verschil van mening integendeel.
 - d. Er was in de wijde omgeving geen kerel te vinden overigens.
 - e. Ik ook niet want ik heb nog niks gedaan bijna.
 - f. Ik zou weleens willen weten waar dat woord staat trouwens.
 - g. Kok is dat debat begonnen gisteren.
 - h. nou ik zie niet in wanneer ik daar geld uit moet geven eigenlijk.
 - i. Wanneer was dat gebeurd dan?

Het gaat dus om woorden als *bijna*, *dan*, *eigenlijk*, *in elk geval*, *integendeel*, *overigens*, *trouwens* en *waarschijnlijk*.³ Het is meteen al duidelijk dat we te maken hebben met bijwoorden die tot verschillende subcategorieën behoren: semantisch is de groep verre van homogeen: niet alleen voegwoordelijke bijwoorden zoals *trouwens* en *overigens*,⁴ maar ook bijwoorden van graad zoals

¹ Ik betuig mijn dank aan Sylvie Hancil voor de inspiratie voor dit stuk, aan Crit Cremers, Ronny Boogaart en de toehoorders op de Tin-dag en het Nijmeegs semantiekcolloquium voor discussie, en aan de redactie van deze bundel en Ad Foolen voor commentaar op een eerdere versie.

² De orthografische annotatie van het CGN gebruikt geen komma's, en in het gebruik van punten heb ik niet veel systeem kunnen ontdekken. Ik sluit alle voorbeelden af met een leesteken, en op intonatie kom ik nog terug.

³ Ik beschouw *integendeel* en *in elk geval* als woorden, ook al wordt de laatste vaste combinatie volgens de vigerende spelling(s)regels nog niet aan elkaar geschreven.

⁴ De Schutter en Van Hauwermeiren (1983) noemen woorden zoals *trouwens* "voegwoordelijke partikels" op grond van het feit dat ze zowel binnen als buiten de feitelijke zin kunnen voorkomen; vergelijk ook De Vriendt en Van de Craen (1995).

bijna,⁵ van tijd zoals *gisteren*, en van modaliteit zoals *waarschijnlijk* treffen we in zinsfinale positie aan. Ook syntactisch zijn er verschillen: de meeste bijwoorden in (1) kunnen ook op verschillende andere plaatsen in de zin staan (dat is hieronder in (2) geïllustreerd voor *trouwens*), maar een woord als *integendeel* kan volgens mij alleen zinsfinaal of in de "aanloop" (de positie vóór het eerste zinsdeel, zie hieronder) voorkomen (3).⁶

- (2) a. Ik zou trouwens wellegen willen weten waar dat woord staat.
- b. Ik zou weleens willen weten waar dat woord trouwens staat.
- (3) a. *Er is integendeel geen verschil van mening.
- b. Integendeel er is geen verschil van mening.

In het vervolg wil ik nader ingaan op de syntactische positie van zinsfinale bijwoorden. De lezer zij er zich echter van bewust dat ik er bij mijn exploraties achterkwam dat de zinsfinale bijwoorden een nog vrijwel onontgonnen terrein binnen de Nederlandse syntaxis vormen, waarvan ik op zijn best mag hopen de contouren te schetsen. En aan bespreking van hun bijdrage aan de betekenis en de gebruiksmogelijkheden van de zin of uiting waar ze bijhoren, kom ik helemaal niet toe.

2 Waar staan die zinsfinale bijwoorden dan?

Ariane van Santen heeft tientallen jaren ontleden en inleiding syntaxis gedoceerd aan de Leidse eerstejaars neerlandici. Het Nederlands wordt daarin gepresenteerd als een SOV-taal met V2 in de hoofdzin. Die karakterisering is descriptief (ongeveer) correct – al worden er op theoretische gronden ook wel andere visies verdedigd (Zwart 1993) – maar ook erg grof. Vandaar dat de genoemde eerstejaars ook te horen krijgen dat binnen de door de grammatica (syntaxis) bepaalde grenzen ook de informatiestructuur (pragmatiek) van invloed is op de onderlinge volgorde van zinsdelen en zinsdeelstukken (vergelijk bijvoorbeeld de ANS (1235 vv) over het "links-rechts-principe"). Bovendien is de SOV-structuur enigszins "lek": sommige zinnen bevatten immers zinsdelen of zinsdeelstukken ná de werkwoordelijke eindgroep.⁷

De ANS onderscheidt in de Nederlandse hoofdzin dan ook (onmiskkenbaar geïnspireerd door Paardekooper) maar liefst zeven verschillende posities voor zinsdelen (en soms ook zinsdeelstukken) (Haeseryn et al. 1997: 1229, waar ook het schema in (4) vandaan komt):⁸

⁵ De recentste druk van Van Dale (Den Boon et al. 2005) spreekt noemt *bijna* "bijw. van kwantiteit".

⁶ De oordelen over de zinnen in (3) behelzen mijn persoonlijke variant van het Nederlands, maar collega's onderschrijven ze. Google geeft echter behoorlijk wat treffers voor het rijtje "er is integendeel", zoals *Er is integendeel nood aan een verstrenging van die criteria*, maar de meeste gevallen zijn Belgisch zoals dit (www.acw.be). Verschillen tussen noordelijk en zuidelijk Nederlands moeten hier buiten beschouwing blijven.

⁷ Voor Zwart (1993) is het feit dat voorzetselgroepen en bijzinnen rechts van de werkwoordelijke eindgroep (kunnen) voorkomen een belangrijk argument voor analyse van het Nederlands als SVO. Ik kan bij hem echter niets vinden over gevallen als *ik heb het boek gekocht dat je me aanbevolen had* met (in traditionele termen) extrapositie van een zinsdeelstuk (de bijvoeglijke bijzin), en al evenmin over bijwoorden ter rechter zijde van de tweede pool.

⁸ Verhagen (1998) wijdt een kritische bespreking aan deze "topologische" benadering van woordvolgorde. De literatuur over modale partikels en over scrambling maakt trouwens duidelijk dat het middenstuk meer structuur heeft dan het schema in (4) suggereert – cf. ook Schelfhout (2006).

(4)

aanloop	eerste zinsplaats	1ste pool	middenstuk	2de pool	laatste zinsplaats	uitloop
Z'n broer,	die	heeft	altijd al graag een glas bier	gedronken	-	-
-	Hij	zou	zich steeds weer	verzetten	tegen een dergelijk voorstel,	die kerel.

In de meeste voorbeelden van (1) staan de bijwoorden na alle niet-verbogen werkwoorden, dus na de tweede pool; alleen in (1c) is de tweede pool niet gevuld, maar een kleine variatie op deze zin toont aan dat ook in dit geval het bijwoord een positie na de tweede pool bezet:

- (5) a. Er is geen verschil van mening geweest integendeel.
 b. *Er is geen verschil van mening integendeel geweest.

Het beschrijvend model van de ANS zoals samengevat in (4) biedt aldus twee plaatsingsmogelijkheden voor zinsfinale bijwoorden: de elementen waar we het hier over hebben kunnen hetzij op de laatste zinsplaats staan, of in de uitloop. In de volgende paragrafen ga ik na of het mogelijk is om tot een beargumenteerde keuze te komen.

2.1 De laatste zinsplaats

De laatste zinsplaats kan, zoals bekend, vooral gevuld worden door bijzinnen en voorzetselgroepen (Jansen 1981, Haeseryn 1998), en dan maakt het niet uit of het gaat om zinsdelen (6a-6c) of zinsdeelstukken (6d-6e):⁹

- (6) a. Heb je gezegd *dat ik er niet was*?
 b. Ik heb Dolly wel eens meegenomen *naar een feest van slavisten*.
 c. De Belg Jacques Rogge wordt gezien *als favoriet*.
 d. Er zijn daar ook foto's *waar ik op sta*.
 e. Heb je de krant al gelezen *van vandaag*?

Verder noemt de ANS (1377) nog als mogelijkheden: "naamwoordelijke constituenten met een substantivische kern" (7), "bepalingen van tijd of modaliteit wanneer ze geen wezenlijk deel van de mededeling uitmaken, maar veeleer als een minder belangrijk detail fungeren" (8) en ten slotte "[o]ok sommige voegwoordelijke bijwoorden kunnen op deze manier wel eens op de laatste zinsplaats voorkomen," met welgeteld één voorbeeld, hier herhaald als (9).¹⁰

⁹ Bepalingen van gesteldheid met *als* (traditioneel benoemd als voegwoord) als in (6c) gedragen zich in dit opzicht als voorzetselgroep (vergelijk Jespersen 1924 en Loonen 2003 over de vage grens tussen voegwoord en voorzetsel). Overigens kan niet alles wat er uitziet als een voorzetselgroep na de tweede pool staan: een voorbeeld is de zogenaamde *aan het*-progressief (Booij 2008 en de aldaar gegeven referenties): **ik denk dat hij is aan het lopen* is ongrammaticaal. Dat kan worden opgevat als een argument om *aan het lopen* op te vatten als een naamwoordelijk deel van het gezegde. Immers bij onmiskenbare naamwoordelijke gezegdes staat het werkwoord achteraan, ook al heeft het naamwoordelijk deel de vorm van een voorzetselgroep: **ik denk dat hij is aan de beurt* is net zo ongrammaticaal **ik denk dat hij is ziek*.

¹⁰ Ik vond deze informatie niet terug in de passage (8.5) die over voegwoordelijke bijwoorden gaat.

- (7) a. Jou zal ik altijd blijven noemen: mijn beste vriend.
 b. Hiervoor komen niet in aanmerking al wie nog geen militaire dienst vervuld heeft.
- (8) a. Ik kom dat wel even brengen morgen.
 b. Jullie zullen daar nog wel een brief over krijgen volgende week.
- (9) We hebben Joost al lang niet meer gezien trouwens.

Het voorbeeld in (10a), afkomstig uit Paardekooper ([z.j.]: 428), laat zien dat de laatste zinsplaats misschien wel dubbel gevuld kan zijn; het CGN-voorbeeld in (10b) illustreert dat andermaal:¹¹

- (10) a. We zijn gaan rijden gisteravond, omdat het mooi weer was.
 b. en ze hebben dus nooit verteld aan die mensen dat ze dat gedaan hebben.
 c. ?en ze hebben dus nooit verteld dat ze dat gedaan hebben aan die mensen.

Vergelijking van (10b) met de twijfelachtiger variant (10c) suggereert volgordevoorkeuren tussen de verschillende elementen die samen de laatste zinspositie kunnen vullen. Eén manier om dat syntactisch te implementeren is aan te nemen dat de laatste zinsplaats een zekere interne structuur bezit.¹²

Hoewel ik in Klooster (2001) niets expliciets kan vinden over achteropplaatsing, kunnen we daar wel inspiratie vinden om de voorbeelden in (8) te beschouwen als achteropgeplaatste voorzetselbepalingen. Over de zinnen in (11) betoogt Klooster namelijk dat we bij *die dag, dat jaar* en *die reis* "nulvoorzetsels" aan moeten nemen, de onhoorbare situerende tegenhangers van respectievelijk *op, in* en *tijdens* (Klooster 2001: 320-322, mede op gezag van P.C. Hooft).¹³

- (11) a. Die dag werd hij wereldkampioen.
 b. Hij heeft veel meegemaakt dat jaar.
 c. Ik ben die reis ziek geworden.

Vanwege de mogelijkheid van voorzetselgroepen op de laatste zinsplaats zouden we voor *integendeel* en *in elk geval* als voorlopige hypothese kunnen aannemen dat ze (nog?) voldoende kenmerken bezitten van de voorzetselgroep die ze oorspronkelijk waren, om achter de tweede pool, op de laatste zinsplaats te kunnen staan. We zullen straks overigens zien dat deze hypothese niet zonder meer houdbaar is, en bovendien blijft daarmee wel onverklaard waarom geheel niet

¹¹ Paardekooper [z.j.] hanteert het begrip "uitloop" iets anders dan de ANS: hij geeft (10a) namelijk als een voorbeeld van een zin met een dubbel gevulde uitloop. Dat het inderdaad gaat om wat de ANS de laatste zinsplaats noemt, of in ieder geval om een plaats vóór de eigenlijke uitloop, wordt duidelijk bij beschouwing van de volgende zin, waarin een dubbel gevulde laatste zinsplaats wordt gevolgd door een onmiskenbare uitloop: *hij is gaan rijden gisteravond terwijl hij huiswerk moest maken, de eikel*.

¹² Barbiers (2008: noot 1) doet een vergelijkbare suggestie naar aanleiding van volgordevoorkeuren in zinnen met twee voorzetselgroepen na de tweede pool, zoals *toen je haar kuste op haar wang op het perron* versus **toen je haar kuste op het perron op haar wang* (de oordelen zijn van Barbiers). Grosz (2007) doet een poging om Duitse partikels in het middenveld in te bedden in een rijk systeem van functionele projecties à la Cinque (1999). Als die analyse enig hout snijdt dan wordt problematisch (binnen het moderne generatieve denken) dat ze (ook) achteraan kunnen staan – tenzij ze zinfinaal gegenereerd worden, maar dan blijft weer onverklaard waarom veel bijwoorden (zoals *niet* en *hartstikke*) niet zinfinaal kunnen voorkomen. In recent ongepubliceerd werk exploreert Haegeman "The cartography of discourse markers in West Flemish", waarbij ze zich concentreert op initiële en finale elementen.

¹³ "Ze zijn er wel, maar hebben geen klankvorm" (p. 320). Een klein beetje klankvorm treffen we mogelijk aan in *wil je 'm 'n donderdag helemaal klaar inleveren?*, waar we met Heestermans (1979: stelling III) 'n kunnen beschouwen "als een restant van *in* of *an* (in de betekenis 'op' met temporeel betekenissenmerk)".

op een voorzetselgroep lijkende bijwoorden als *bijna, dan, eigenlijk* en *waarschijnlijk* ogenschijnlijk eveneens op de laatste zinsplaats kunnen voorkomen.

Resumerend kunnen we vaststellen dat vanuit het perspectief van de laatste zinsplaats de zinsfinale bijwoorden in verschillende groepen uiteenvallen. Allereerst zijn daar woorden als *integendeel* en *in elk geval* die op het eerste gezicht opgevat kunnen worden als voorzetselgroepen; bijwoorden zoals *gisteren* sluiten zich, als we de redenering van Klooster volgen, hierbij aan. Aangezien voorzetselconstituenten heel normaal zijn op de laatste zinsplaats, zijn ook zinnen met de genoemde bijwoorden op de laatste zinsplaats vooralsnog niet opzienbarend (maar zie hieronder). Het zinsfinaal voorkomen van voegwoordelijke bijwoorden als *overigens* en *trouwens* is ook eerder geobserveerd (zij het niet verklaard); finaal *dan* past wellicht in deze categorie. Over het finale gebruik van bijwoorden als *bijna, eigenlijk* en *waarschijnlijk* tenslotte vond ik helemaal niets in de literatuur.¹⁴

Een laatste mogelijkheid is nog, dat (sommige van?) deze bijwoorden misschien eerder in de uitloop staan dan in de laatste zinspositie. De volgende zin uit het CGN, met *trouwens* na een gevulde laatste zinsplaats, lijkt in die richting te wijzen.

(12) ik ga misschien ook nog wel even bellen van de week trouwens.

In de volgende paragraaf richt ik me dan ook op de uitloop.

2.2 De uitloop

Volgens de ANS (21.9.1) worden de zinsdelen of zinsdeelstukken in de uitloop altijd door komma-intonatie van de eigenlijke zin gescheiden, en hebben ze vaak een verwijswoord. Onderstaande voorbeelden (uit de ANS) moeten dat illustreren.¹⁵

- (13)
- a. Hij heeft het je waarschijnlijk nooit gegeven, *dat boek*.
 - b. Daar moet je het niet in doen, *in die pot*.
 - c. Stonden die er al lang, *die bomen?*
 - d. Het is werkelijk een lust voor het oog, *deze soortenrijkdom aan vlinders in Voornes Duin*.
 - e. Dan ben jij toch jarig, *op 4 maart?*
 - f. Hij zou haar nooit meer terugzien na die dag, *zijn geliefde*.
 - g. Ze zullen wat vaker water nodig hebben in de zomer, *die planten*.
 - h. Het is me lelijk tegengevallen van hem, *die reactie*.

De ANS beschrijft de uitloop als parallel aan de aanloop, en we zouden in de uitloop dan ook dezelfde syntactische categorieën moeten vinden als in de aanloop, dat wil zeggen (21.8.2): elementen met een anticiperende functie (14a), afhankelijke zinnen (14b), samenvattende

¹⁴ Jansen (1981: 96) verwijst naar De Haan (1976), die constateert (283-4): "Kennelijk mogen adverbia en prepositionele groepen, onder bepaalde voorwaarden, in de bijzin in postverbale positie staan." Die voorwaarden worden niet uitgespeld, maar de observaties worden door De Haan geregeld met twee transformationele regels "Adv-PP Postponing" en "PP shift", waarvan ik de lezer de details bespaar, al is het maar omdat dat soort specifieke regels in de generatieve theorie al sinds Chomsky (1981) taboe is.

¹⁵ De generatieve terminologie spreekt hier van rechtsdislocatie, maar die term dekt de lading niet meer sinds verplaatsing naar rechts uitgesloten is (Kayne 1994). De notie "komma-intonatie" is trouwens problematisch, zeker als je in het primaat van de spreektaal gelooft.

uitdrukkingen (14c),¹⁶ voegwoordelijke bijwoorden (14d), en de constructie *wat ... betreft* of *wat ... aangaat*, zonder of met een verwijfswoord in de eigenlijke zin (14e-14f).¹⁷

- (14) a. *Wie mee wil doen*, die is altijd welkom bij ons.
b. *Ook al heeft hij de tijd*, hij komt toch niet.
c. *Kortom*, het viel ze erg tegen.
d. (Ik kan niet komen. Het is veel te druk.) *Bovendien*, opa is ziek (, en ik wil hem niet alleen laten.)
e. *Wat de secundaire arbeidsvoorwaarden betreft*, we hebben niets te klagen.
f. *Wat de secundaire arbeidsvoorwaarden aangaat*, daarover hebben we niet te klagen.

De bijwoorden in de voorbeelden in (1) voldoen op het eerste gezicht niet aan de "definitie" van uitloop van de ANS: komma-intonatie lijkt me niet altijd verplicht,¹⁸ en verwijfswoorden zijn alleen mogelijk bij tijdsbepalingen zoals *gisteren* in (1g):

- (15) a. Kok is dat debat begonnen gisteren.
b. Kok is toen dat debat begonnen, gisteren.

Anderzijds, in sommige van de voorbeelden van de ANS, meer speciaal bij de samenvattende uitdrukking *kortom* (14c) en het voegwoordelijk bijwoord *bovendien* (14d),¹⁹ is een verwijfswoord eveneens onmogelijk, en is komma-intonatie voor mij niet verplicht in uitloppositie.²⁰

- (16) a. Het viel ze erg tegen *kortom*.
b. Daar ben ik helemaal niet voor gekleed *bovendien*.

Dat wil zeggen dat aan geen van beide onderdelen van de definitie (komma-intonatie en verwijfswoord) voldaan hoeft te worden – waarbij er wel bijzonder weinig van die definitie overblijft.

Ondertussen kunnen we op grond van de positie ten opzichte van een onmiskenbare uitloop twee verschillende soorten zinsfinale bijwoorden onderscheiden. Sommige van de zinsfinale bijwoorden uit (1), zoals *waarschijnlijk*, staan namelijk bij voorkeur vóór de uitloop, andere, zoals *integendeel*, erachter. Relevante voorbeeldzinnen staan in (17).

- (17) a. Hij heeft het je nooit gegeven waarschijnlijk, dat boek.
b. Hij heeft het je nooit gegeven, dat boek, integendeel.
c. ?Hij heeft het je nooit gegeven, dat boek, waarschijnlijk.
d. ?Hij heeft het je nooit gegeven, integendeel, dat boek.

¹⁶ De termen "elementen met een anticiperende functie" en "samenvattende uitdrukking" zijn van de ANS; ik kende deze woordsoorten of zinsdelen nog niet.

¹⁷ Merk op dat, contra de suggestie van de ANS, niet alle elementen die in de aanloop kunnen voorkomen ook graag in de uitloop staan: de uitloopvarianten van (14a) en (14f) bijvoorbeeld, *?Die is altijd welkom bij ons*, *wie mee wil doen*, en *?Daarover hebben we niet te klagen, wat de secundaire arbeidsvoorwaarden betreft*, verdienen (in de bedoelde interpretatie) niet bepaald een schoonheidsprijs.

¹⁸ Bij *integendeel* is komma-intonatie misschien wel verplicht, maar ik heb geen systematisch onderzoek gedaan naar de rol van intonatie bij zinsfinale bijwoorden – cf. Vismans (1998).

¹⁹ Voor *bovendien* zou men overigens ook kunnen denken aan analyse als een (versteende) voorzetselgroep, net als bij *integendeel* en *in elk geval*; hetzelfde geldt misschien ook voor *kortom*.

²⁰ Dat komma-intonatie niet verplicht is, kan ook opgevat worden als een aanwijzing dat het bijwoord (dan) niet in uitloppositie staat.

Als er, getuige een voorbeeld als (17b), elementen ná de uitloop kunnen staan, dan moeten we aannemen dat hetzij de uitloop interne structuur bevat en meerdere posities toelaat (zoals we dat ook al moesten doen voor de laatste zinsplaats), of dat er nog een positie is ná de uitloop.²¹

Aan de voorbeelden in (17) zien we bovendien dat *integendeel* niet het patroon van "gewone" voorzetselgroepen volgt. Achteropgeplaatste voorzetselgroepen worden immers geacht in de laatste zinspositie te staan, dus vóór de uitloop. De volgende voorbeelden demonstreren dat nog eens, achtereenvolgens voor een voorzetselgroep die zinsdeel is en een die zinsdeelstuk is.

- (18)
- a. Die taalkundige wilt altijd hardlopen voor het eten.
 - b. Hij wil altijd hardlopen voor het eten, die taalkundige.
 - c. ?Hij wil altijd hardlopen, die taalkundige, voor het eten.
 - d. Die taalkundige heeft nooit een boek gelezen van Van Santen.
 - e. ?Hij heeft nooit een boek gelezen, die taalkundige, van Van Santen.
 - b. Hij heeft nooit een boek gelezen van Van Santen, die taalkundige.

In de vorige paragraaf heb ik als mogelijkheid geopperd dat het voorkomen van *integendeel* als zinsfinaal bijwoord verklaard zou kunnen worden uit een algemener mechanisme dat voorzetselgroepen op de laatste zinsplaats toelaat. De voorbeelden in (17-18) laten evenwel zien dat deze mogelijkheid verworpen moet worden: *integendeel* gedraagt zich toch echt anders dan "echte" voorzetselgroepen.

2.3 De syntactische positie(s) van zinsfinale bijwoorden

In het bovenstaande is beargumenteerd dat sommige zinsfinale bijwoorden, zoals *trouwens* en *waarschijnlijk*, zich in elk geval in sommige zinnen waarschijnlijk in de laatste zinspositie bevinden. Bovendien observeerden we dat het mogelijk is deze positie meervoudig te vullen, soms met duidelijke volgordevoorkeuren.

Andere zinsfinale bijwoorden, zoals *integendeel*, leken zich (regelmatig) eerder in de uitloop op te houden, soms met meer zinsdelen of zinsdeelstukken tegelijk, of zelfs ná onmiskenbare uitloopelementen. Dat alles zou als argument kunnen worden opgevat om ook voor de uitlooppositie meer structuur aan te nemen dan de ANS suggereert.²²

Extra complicaties komen nog van de partikels, door de ANS opgevat als een subklasse van de bijwoorden. In Van der Wouden (2006) werd geobserveerd dat er tussen laatste zinsplaats en uitloop weleens partikels zoals *hè* en *hoor* te vinden zijn; in (19) geef ik een relevant voorbeeld.

- (19) Hij zou zich steeds weer verzetten tegen een dergelijk voorstel hoor, die kerel.

Resumerend hebben we in het voorgaande argumenten gevonden voor verschillende bijwoordelijke posities binnen de laatste zinspositie, en voor verschillende bijwoordelijke posities de uitloop. Bovendien hebben we geconstateerd dat sommige bijwoorden zich op kunnen houden

²¹ Een CGN-voorbeeld als *want Zweden laat zich niet wegzetten integendeel komt geregeld voor het doel en is alles bij mekaar misschien iets gevaarlijker geworden* suggereert de mogelijkheid dat *integendeel* ook aan het begin van de volgende zin kan staan om als een soort nevenschikkend voegwoord te fungeren. Feit is evenwel dat *integendeel* "vaak op zichzelf gebruikt wordt", zoals Van Dale het formuleert, waarbij er na *integendeel* helemaal niets meer komt.

²² Dit soort woordvolgordevoorkeuren impliceert bovendien dat de algemene bijwoord-achteroptransformaties van De Haan, die ter sprake kwamen in noot 14, geen soelaas bieden.

op de grens tussen deze twee posities. Zouden we willen proberen al deze verschillende plaatsingsmogelijkheden van bijwoorden na de tweede pool te vangen in syntactische structuur, zoals dat voorgesteld is in de zogenaamde kartografische benadering van de syntaxis (Cinque 1999), dan leidt dat niet alleen tot een proliferatie van syntactische posities, maar ook tot een explosie van het aantal verplichte verplaatsingen.

4 Afsluiting

Bijwoorden die zinsfinaal kunnen voorkomen, vormen in syntactisch opzicht een heterogene verzameling: sommige van de bijwoorden lijken op de laatste zinsplaats te staan, terwijl andere veeleer een voorkeur voor de uitloop lijken te hebben. Zijn er meer zinsfinale adverbiale elementen, dan kunnen we regelmatig volgordevoorkeuren waarnemen. Daaruit wordt op zijn minst één ding duidelijk: het descriptief kader van de ANS is onvoldoende gedetailleerd om alle plaatsingsmogelijkheden van bijwoordelijk materiaal na de tweede pool te beschrijven (laat staan te verantwoorden).

We hebben het ondertussen nog helemaal niet over de semantiek van de zinsfinale bijwoorden gehad, maar de ruimte ontbreekt ook om daar nader op in te gaan. Ik wil wel een paar suggesties doen voor vervolgonderzoek naar de semantiek van zinsfinale bijwoorden (in ruime zin, dus hun totale bijdrage aan de betekenis of gebruiksmogelijkheden van de zin of uiting waarin of waarbij ze staan).

In de eerste plaats zou het zinvol kunnen blijken om aansluiting te zoeken bij het onderzoek naar zinsfinale (tekst)partikels. Bob Kirsner heeft in een aantal publicaties (o.a. Kirsner en Van Heuven 1996) aandacht gevraagd voor finale partikels zoals *hoor* en *hè*. Beide woordjes, traditioneel benoemd als tussenwerpsel maar in de moderne terminologie onder meer gecategoriseerd als tekstpartikel of discourse particle (Schiffrin 1987), fungeren zinsfinaal als instructie van de spreker aan de hoorder over het type reactie dat verwacht wordt:²³ *hoor* duldt geen tegenspraak, *hè* vraagt om bevestiging:

- (20) a. Dertien is een priemgetal hoor!
b. Dertien is een priemgetal hè?

Enige reflectie levert nog wel meer van zulke finale discourse-operatoren op: *dan* na vragen,²⁴ *of zo* om beweringen minder precies te maken,²⁵ *zeg maar* als metalinguïstisch commentaar ("de

²³ *Hoor* kan ook zinsinitieel voorkomen, als in *hoor, de brandweer rijdt weer uit*, maar dat klinkt mij zeer ouderwets in de oren; de vaste combinatie *hoor eens*, die alleen initieel voorkomt, heeft een eigen functie en kan bijvoorbeeld gebruikt worden om aandacht te vragen of om aan te kondigen dat het gesprek een andere kant opgaat (*hoor eens, ik heb nu geen tijd voor dat gezeur*). Het Nederlands heeft naast finaal *hè* ook nog een ander *hè*, dat alleen zinsinitieel voorkomt, en waarvan de functie lijkt te zijn, een emotioneel geladen boodschap aan te kondigen (van der Wouden 2006): *hè, toch weer onvoldoende; hè, gezellig; hè, doe nou niet zo ongezellig*.

²⁴ Finaal *dan* is bekend of berucht uit diverse Hollandse grotestadsdialecten: Van Oostendorp (2002) gaat niet expliciet in op *dan* in het Rotterdams, maar een van zijn hoofdstuktitels luidt (in zijn orthografie) *Keije da niet hori dan?* Heestermans (2007) noemt de Leidse variant van *dan* een bijwoord, "gebruikt aan het eind van een vraagzin". Over de betekenis zegt hij niets, maar hij geeft voorbeelden als (in zijn orthografie) *weet je al dat Saarrie dood is dan? overr wie gaat 't dan? heb ik wat van je an, dan?* Ik ken de Leidse variant onder meer om te vragen naar de bekende weg: zo verwacht ik (21a) uit de mond van mijn buurvrouw als ik beladen met HEMA-tassen kom aanfietsen. Haegeman (1993) beschrijft een waarschijnlijk vergelijkbaar *da* in het West-Vlaams. Volgens haar draagt dit *da* niet bij aan de propositionele betekenis van de zin (vergelijk ook Foolen 1993) en is de functie van *da* "to signal to the

gekozen bewoordingen zijn niet helemaal gepast"),²⁶ en *en zo* om uit te drukken dat meer informatie mogelijk is.²⁷

- (21)
- a. ben je bij de HEMA geweest dan?
 - b. en dat kost misschien tweehonderd gulden of zo.
 - c. 't zijn heel vaak gewoon een soort bouwkeetjes gewoon van die containerachtige dingen zeg maar.
 - d. dat heb je dus ook veel in Engeland en Ierland en zo.

Me dunkt dat in elk geval sommige van de in (1) gegeven zinsfinale bijwoorden (*in elk geval, integendeel, overigens*) eveneens zijn op te vatten als een soort discourse-partikels, dus als pragmatische operatoren die de spreker kan gebruiken om de hoorder te laten weten hoe de uiting geïnterpreteerd moet worden. Nader onderzoek zou moeten uitwijzen of deze aanpak vruchtbaar is, maar een masterscriptie zit er zeker in.

In de tweede plaats valt te onderzoeken hoe de hier besproken zinsfinale bijwoorden passen in de in Van der Wouden (2000) geschetste analyse van zinnen zoals de volgende:

- (22)
- a. We gaan nog niet naar huis, nog lange niet nog lange niet
 - b. Frankrijk is een prima vakantieland, zeker als je van lekker eten houdt

In het genoemde artikel wordt betoogd dat het gedeelte na de komma een soort van zelfcorrectie vormt op het gedeelte voor de komma, en gebruikt kan worden om het in het eerste gedeelte gestelde te versterken, te nuanceren, enzovoort, met focus op het achteropgestelde (vergelijk ook Dowty 2006).

Het komt me voor dat sommige van de voorbeelden in (1) gemakkelijk op deze manier op te vatten zijn, zeker als we een komma-intonatie toepassen. Een paar relevante voorbeelden staan in (23):

- (23)
- b. En dan ga je juist niet klikken, waarschijnlijk.
 - e. Ik ook niet want ik heb nog niks gedaan, bijna.
 - f. Ik zou weleens willen weten waar dat woord staat, trouwens
 - h. Nou ik zie niet in wanneer ik daar geld uit moet geven eigenlijk.

Of deze zinnen daadwerkelijk met komma-intonatie zijn uitgesproken, zou moeten worden uitgezocht (wat gelukkig mogelijk is, dankzij het CGN). En andermaal: alleen nader onderzoek kan uitwijzen of deze manier van kijken naar zinsfinale bijwoorden iets oplevert, maar een masterscriptie zit er zeker in.

hearer that this proposition contradicts a proposition which was manifest in the questioner's cognitive environment." Zie voor dit *da* ook Capelle (1993).

²⁵ Vergelijk bijvoorbeeld Kay (2004) over hedges.

²⁶ Vergelijk Landsmeer (2007).

²⁷ Overstreet (1999) spreekt van "general extenders".

- Barbiers, Sjef (2008). Werkwoordclusters en de grammatica van de rechterperiferie. *Nederlandse Taalkunde* 13, 160–188.
- Booij, Geert E. (2008). Constructional idioms as products of linguistic change: the *aan het* + infinitive construction in Dutch. In Alexander Bergs & Gabriele Diewald (red.) *Constructions and language change*, Berlin: Mouton de Gruyter, 79–104.
- Boon, Ton den, Dirk Geeraerts, en Nicoline van der Sijs (red.) (2005). *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. 14e, herz. uitg. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Capelle, Bert (1993). Het gebruik van het Brugse dialoogpartikel *dè* (/dæ/). neerlandistiek.nl 03.01.
- Chomsky, Noam (1981). *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- Cinque, Guglielmo (1999). *Adverbs and functional heads: a cross-linguistic perspective*. New York, NY [etc.]: Oxford University Press.
- De Schutter, G., en P. Van Hauwermeiren (1983). *De structuur van het Nederlands. Taalbeschouwelijke grammatica*. Malle: De Sikkel.
- De Vriendt, Sera, en Piet Van De Craen (1986). Over plaatsingsmogelijkheden van schakeringspartikels. *Interdisciplinair Tijdschrift voor Taal- en Tekstwetenschap* 6, 101–116.
- Dowty, David (2006). Resumptive negation as assertion revision. Ms., Department of Linguistics, Ohio State University.
- Foolen, Ad (1993). *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek met bijzondere aandacht voor maar*. Diss. Nijmegen.
- Grosz, Patrick (2007). German discourse particles are weak sentence adverbs. In M. Cecilia Picchi en Alan Pona (red.): *Proceedings of the "XXXII Incontro di Grammatica Generativa". Firenze, 2-4 March 2006*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 79-91.
- Haan, Ger J. de (1976). Regelordering en domeinformuleringen op transformaties. In Geert Koefoed en Arnold Evers (red.) *Lijnen van taaltheoretisch onderzoek. Een bundel oorspronkelijke stukken aangeboden aan prof. dr. Henk Schultink*. Groningen: Tjeenk Willink, 279–302.
- Haegeman, Liliane (1993). The interpretation of the particle *da* in West Flemish. *Lingua* 90, 111-128.
- Haegeman, Liliane (2009). The cartography of discourse markers in West Flemish. Ms. Gent.
- Haeseryn, Walter, e.a. (red.) (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2e, geheel herz. dr. Groningen en Deurne: Martinus Nijhoff en Wolters Plantijn.
- Haeseryn, Walter (1998). Achteropplaatsing van elementen in de zin. In Hugo Brems, Gerard Elshout, Anne Marie Musschoot, en Roel Vismans (red.): *Nederlands 200 jaar later*. Münster: Nodus, 303–326.
- Heestermans, Hans (1979). 'Naar, 'naast,' 'langs' en 'in': een onomasiologisch-semasiologische studie over enige voorzetsels met een lokaal betekenissenmerk in de Nederlandse dialecten en in het Fries. Diss. Nijmegen.
- Heestermans, Hans (2007). *Het Leids woordenboek*. Leiden: selexyz Kooyker.
- Jansen, Frank (1981). *Syntaktische konstrukties in gesproken taal*. Diss. Leiden.
- Jespersen, Otto (1924). *The philosophy of grammar*. London: George Allen & Unwin.
- Kay, Paul (2004). Pragmatic aspects of grammatical constructions. In Laurence R. Horn en Gregory Ward (red.): *The handbook of pragmatics*. Malden, Oxford en Carlton: Blackwell Publishing, 675-701.
- Kayne, Richard (1994). *The antisymmetry of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kirsner, Robert en Vincent J. van Heuven (1996). Boundary tones and the semantics of the Dutch particles *hè*, *hoor*, *zeg* and *joh*. In Crit Cremers en Marcel den Dikken (red.): *Linguistics in the Netherlands 1996*. Amsterdam: John Benjamins, 133-146.
- Klooster, Wim (2001). *Grammatica van het hedendaags Nederlands. Een compleet overzicht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

- Landsmeer, Dianne. "Dit gaat zeg maar over zeg maar". Analyse van formele en semantische eigenschappen van de *zeg maar*-constructie. Bachelorscriptie Leiden.
- Loonen, Nard (2003). *Stante pede gaande van dichtbij langs AF bestemming @*. Diss. Utrecht.
- Oostendorp, Marc van (2002). *Rotterdams*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Overstreet, Maryann (1999). *Whales, candlelight, and stuff like that. General extenders in English discourse*. New York en Oxford: Oxford University Press.
- Paardekooper, P.C. [z.j.]. *Beknopte ABN-syntaxis*. Zevende druk. Eindhoven: Uitgave in eigen beheer.
- Santen, Ariane van (1998). Nemen we de ANS op haar Woord? Over de morfologie in de ANS. *Nederlandse Taalkunde* 3, 183–194.
- Sapir, Edward (1921). *Language. An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Schelfhout, Carla (2006). *Intercalations in Dutch*. Diss. Nijmegen.
- Verhagen, Arie (1998). Een omkering van volgorde? *Nederlandse Taalkunde* 3, 224–236.
- Vismans, Roel (1998). Alfa en omega: de eerste en laatste zinsplaats in het Nederlands in vergelijking met het Engels. In Hugo Brems, Gerard Elshout, Anne Marie Musschoot, en Roel Vismans (red.) *Nederlands 200 jaar later*. Münster: Nodus, 393-405.
- Wouden, Ton van der (2000). Focus on appendices in Dutch. In Helen de Hoop en Ton van der Wouden (red.): *Linguistics in the Netherlands 2000*. Amsterdam: John Benjamins, 233-245.
- Zwart, C. Jan Wouter (1993). *Dutch syntax: A minimalist approach*. Diss. Groningen.